

katolickiej. Wychowanie religijne jest rozumiane w sposób »klasyczo-tradycyjny«, związany z instytucjonalną działalnością Kościoła. Modlitwa, kult Świętych, praca nad sobą, samodyscyplina – stanowią podstawowe elementy tego systemu” (prof. dr hab. Anna Przeclawska, Kierownik Katedry Pedagogiki Społecznej UW, Warszawa, 20 X 2000 r.).

Oto fragment drugiej recenzji: „Założone cele pracy wychowawczej – zarówno w teorii jak i praktyce – są realizowane, co sprzyja wszechstronnemu i harmonijnemu rozwojowi osoby ludzkiej, która jest prowadzona ku horyzontowi dobra, prawdy i piękna. Można przypuszczać, że hasło: *Bóg, Honor, Ojczyzna* nie jest pustym dźwiękiem, ale stanowi żywą treść dnia codziennego wszystkich wychowanków i wychowawców” (prof. dr hab. M. Śnieżyński, Akademia Pedagogiczna, Kraków, 30 III 2000 r.).

Podobne recenzje można by napisać, moim zdaniem, o każdym programie zaprezentowanym w tej książce. Ze względu na walory recenzowanej pracy zbiorowej, chciałbym ją polecić wszystkim (m.in. pedagogom, psychologom, katechetom, duszpasterzom), którym zależy na chrześcijańskim wychowaniu młodzieży różnie przystosowanej, w tym młodzieży zagrożonej. Młodzież dobrze przystosowana znajdzie natomiast w niniejszej pracy treści mogące być pomocą w procesie samowychowania.

ks. Stanisław Dziekoński
Wydział Teologiczny
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

Krzysztof Paczos MIC, *Zwierzę rozumne. Zagadnienia podstawowe z filozofii niższych warstw duszy ludzkiej. Perspektywa Arystotelesa i św. Tomasza*, Gdańsk 2004.

Krzysztof Paczos MIC, *Niewiele mniejszy od aniołów. Zagadnienia podstawowe z filozofii wyższej warstwy duszy ludzkiej. Perspektywa Arystotelesa i św. Tomasza*, Gdańsk 2005.

Krzysztof Paczos MIC, *Równy aniołom. Zagadnienia podstawowe z teologii duszy ludzkiej. Perspektywa św. Tomasza*, Gdańsk 2005.

Dzieło K. Paczosa, zawarte w trzech odrębnych woluminach, stanowi spójną całość zarówno tematyczną, jak i wydawniczą. Prezentuje bogatą problematykę antropologiczną, bazującą na poglądach dwóch mistrzów w dziedzinie filozofii: Arystotelesa i św. Tomasza z Akwinu. Przedstawia też szereg własnych i nowatorskich rozwiązań autora w zakresie metafizyki, czy wręcz metanauki oraz filozofii i teologii tomistycznej. Jest swoistym wykładem realizmu, wspartym na klasycznej metafizyce bytu i antropologii broniącej jedności duszy i ciała człowieka. Odpowiada na potrzebę sensu i racjonalnych wyjaśnień we współczesnej kulturze. W wierze upatruje cel ostatecznych dążeń i ludzkich oczekiwań.

Tom pierwszy, zatytułowany *Zwierzę rozumne*, składa się z przedmowy, sześciu rozdziałów i dodatku. Przedmowa wydaje się esencją zasadniczych poglądów autora. Tutaj czytelnik ma okazję zapoznać się z relacją zachodzącą między metafizyką a antropologią. Drugą K. Paczos uważa za wtórną wobec pierwszej, uznając metafizykę za pierwszą i zasadniczą naukę filozoficzną. Autor próbuje dociec, dlaczego jest tak wiele różnic w uprawianiu filozofii w ciągu dziejów i przedstawia paradygmat tłumaczący ten niewątpliwый fakt. Posługując się zasadą Arystotelesa: *quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur*, wyjaśnia, że istnieją różne sposoby odczytywania i opisywania

zewewnętrznej rzeczywistości. Zmierza do ukazania jedności doświadczenia filozoficznego przez uporządkowanie różnych form jej prezentacji. W rozdziale pierwszym autor przedstawia miejsce człowieka wśród innych bytów, biorąc pod uwagę świat cielesny i duchowy, widzialny i niewidzialny. W kolejnych rozdziałach uznaje duszę za źródło i podstawowy czynnik życia, którego jest pozbawiona natura nieożywiona. Dusza przysługuje wyłącznie bytom przejawiającym życie. K. Paczos wyróżnia trzy władze duszy, które przysługują poszczególnym bytom w zależności od zajmowanej pozycji w świecie. Do władz tych zalicza: władzę wegetatywną, zmysłową i umysłową. Dokładnie omawia funkcje władz wegetatywnych: odżywianie, wzrost, rozmnażanie; zmysłowych władz zewnętrznych i wewnętrznych, a więc: dotyku, wzroku, słuchu, smaku, powonienia, zmysłu wspólnego, wyobraźni, władzy oceny zmysłowej i pamięci, funkcje zmysłowych władz pożądarkich, gdzie omawia uczucia przyjemnościowe, przydatnościowe i ciągi uczuciowe, a także funkcje zmysłowej władzy ruchu. Książkę zamykają rozważania metaantropologiczne ukazujące antropologię w kontekście nauk szczegółowych, filozoficznych i teologicznych wyznaczające jej jako metafizyce szczegółowej swoiste miejsce w realizmie bytowym.

Drugi tom dzieła pt. *Niewiele mniejszy od aniołów* konstituuje przedmowa i pięć spójnych rozdziałów dotyczących intelektualnych władz duszy. Podobnie jak poprzednio, także i tutaj, w przedmowie autor zawiera podstawowe zagadnienia antropologiczne, stanowiące istotę całej pracy. Zwraca uwagę na odczytaną przez Arystotelesa i św. Tomasza strukturę duszy ludzkiej, w której istnienie warstwy intelektualnej nieodłącznie związane jest z istnieniem władzy wegetatywnej i zmysłowej. Sama warstwa umysłowa obejmuje władze poznawcze i pożądarkie. K. Paczos podkreśla, że dusza człowieka wraz ze wszystkimi jej władzami nie należy do świata cielesnego, lecz do świata duchowego, a jej władze umysłowe spełniają swoje funkcje poznawcze i pożądarkie niezależnie od ciała, a więc również po oddzieleniu duszy od ciała, czyli po śmierci. Autor podejmuje w tym tomie zagadnienie człowieka jako osoby, czyli jednostkowego bytu o umysłowej naturze, zajmującego najniższą pozycję wśród innych osób. Podkreśla paradoksalny związek duszy z ciałem, mianowicie związek tego, co duchowe i tego, co cielesne, a zarazem tego, co nieśmiertelne i tego, co śmiertelne oraz zniszczalne. Otwiera zarazem na świat duchowy i nadprzyrodzone życie człowieka. Struktura poszczególnych rozdziałów książki zmierza do szczegółowego przedstawienia poszczególnych tematów zarysowanych w przedmowie. Prezentuje dwie władze poznawcze: intelekt możliwościowy i czynny oraz opisuje ich funkcje. Odróżnia także poznanie intelektualne, które nazywa też intuicyjnym i bezpośrednim, od poznania rozumowego – pośredniego. Jeden rozdział swojej książki autor poświęca pożądanemu umysłowemu, dokonywanemu za pomocą władzy woli. Tutaj podejmuje tematy wolności woli, wolnej decyzji, problemu wiedzy Boga i wolności człowieka. Ponadto zwraca uwagę na zagadnienie refleksji i świadomości. Pokażne miejsce w pracy zajmuje kwestia duszy oddzielonej od ciała, a zwłaszcza nieśmiertelności duszy ludzkiej i poznania duszy po śmierci, a także pozycji człowieka wśród innych osób: Boga, Chrystusa i aniołów.

Trzeci tom dzieła zatytułowany *Równy aniołom* poświęcony jest kwestiom wiary i życia nadprzyrodzonego zaliczanym do teologii. Strukturę książki stanowi przedmowa oraz cztery kolejne rozdziały, przy czym pierwsza – konsekwentnie – prezentuje ogólny zarys problematyki całej książki. Autor podkreśla w niej, iż wiara jest sposobem ratowania filozofii „błąkającej się po bezdrożach relatywizmu, sceptycyzmu i agnostycyzmu”. Postuluje także zjednoczenie filozofii i teologii ze względu na paradoks zjednoczenia śmiertelnego ciała i nieśmiertelnej duszy. W samej filozofii widzi potrzebę poznania Boga, którego pozbawione są współczesne jej nurty. Jest zdania, iż człowiek, oddając cześć Bogu, odkrywa jednocześnie własną godność. Książka o nadprzyrodzonym życiu człowieka – zgodnie z zamiarem autora – integruje więc antropologiczne rozważania o nadprzyrodzonym i przyrodzonym życiu człowieka. Wymiar nadprzyrodzony wyraża dar łaski udzielany człowiekowi przez Boga za darmo i bez zasługi, który zarazem jest konieczny do tego, żeby człowiek mógł zrozumieć sens swojego życia i swoje ostateczne powołanie. Bóg zaś jest Trójcą Osób przejawiającą się w bytach. Następujące po sobie rozdziały książki prezentują nadprzyrodzony fundament działania Boga w duszy, czyli łaskę Bożą, w perspektywie odróżnienia jej od natury

człowieka, wyróżnienia rodzajów łaski, współdziałania człowieka z łaską, rozwoju łaski w duszy ludzkiej, doświadczenia łaski i jej świadomości. Prezentowany tom ukazuje także charakterystykę cnót wlnych i darów Ducha Świętego. Oprócz tego przedstawia też temat śladów Trójcy Osób w bytach stworzonych.

W całym dziele K. Paczosa zawarty jest wykład antropologii filozoficznej i teologicznej ukazujący człowieka w perspektywie jego życia przyrodzonego i nadprzyrodzonego, a więc na tle postulowanej jedności nauki. Autor sytuuje cielesno-duchowy byt ludzki na tle innych bytów realnie istniejących i ściśle określa jego miejsce. Rzeczowo i dokładnie prezentuje metafizyczną strukturę człowieka w obu wymiarach: naturalnym i nadnaturalnym. Dla poszczególnych pryncypiów wewnętrznych K. Paczos konsekwentnie poszukuje ich wewnętrznych i zewnętrznych przyczyn, a następnie temat ten przenosi z ujęcia genetycznego w obszar rozważań dotyczących natury człowieka. Samą naturę rozumie – zgodnie z klasycznym ustaleniem Arystotelesa i św. Tomasza z Akwinu – jako zespół działań spełnianych przez człowieka. Działania te precyzyjnie opisuje, bazując na ontycznym odróżnieniu istoty duszy od jej władz. Jednocześnie – wiernie podążając za myślą Stagiryty i Akwinaty – odczytuje duszę jako podmiot władz i dokonuje eksplikacji wzajemnych zależności zachodzących między nimi. Charakter władz uzależnia od recypowanych przez nie przedmiotów i prezentuje powiązania władz doskonalszych i mniej doskonałych. Podkreśla, iż władze doskonalsze są źródłem i celem mniej doskonałych, z kolei te ostatnie stanowią podstawę działania – w sensie rozwojowym i czasowym – dla władz doskonalszych.

Opierając się na klasycznym podziale, autor dzieła bardzo szczegółowo określa poszczególne władze duszy, jak i typy poszczególnych dusz posługujących się określonymi władzami. Władze wegetatywne przypisuje duszom roślinnym, wegetatywne i zmysłowe – duszom zwierzęcym, wegetatywne, zmysłowe i umysłowe – duszom ludzkim, zaś intelektualne – aniołom. Charakterystyka funkcji poszczególnych władz dokonana przez K. Paczosa odbiega od zazwyczaj stosowanej ze względu na specyfikę ujęcia ich z perspektywy przyczynowości sprawczej, wzorczej i celowej. Tak więc autor określa władze wegetatywne jako te, które cechuje przyczynowość sprawcza i ruch według z góry ustalonego przez Boga celu, władze zmysłowe – które charakteryzuje ruch według schematów zachowań, możliwość kształtowania form swojego ruchu, przyczynowanie sprawcze i wzorce oraz władze umysłowe – które wyróżnia cel ruchu i działania, w tym poznanie i dążenie do celu ostatecznego, a zarazem przyczynowanie sprawcze, wzorcze i celowe.

Przy prezentacji władz umysłowych autor szczególnie wiele miejsca poświęca omówieniu intelektu, a także odróżnieniu intelektu Boga od intelektu anielskiego i ludzkiego. Co do ostatniego – wyraźnie odróżnia intelekt człowieka od jego rozumu, czyli władzy intelektu w funkcji rozumowania, i to odróżnienie czyni jednym z zasadniczych prezentowanej antropologii. Na jego podstawie zdecydowanie przeciwstawia poznanie spontaniczne i bezpośrednie od pośredniego poznania zachodzącego opartego na procesie myślowym. Poznaniu intelektualnemu autor przypisuje szczególną rolę w życiu nadprzyrodzonym człowieka. Od Arystotelesa i św. Tomasza przejmuje koncepcję intelektu jako „niazapisanej tablicy” oraz rozróżnienie intelektu ze względu na spełniane funkcje na intelekt możliwościowy i czynny. W porządku władz umysłowych K. Paczos ukazuje także zagadnienie woli anielskiej i ludzkiej w perspektywie zbawienia. Za Doktorem Anielskim przyjmuje bowiem, że człowiek osiąga zbawienie za pomocą wielu kolejnych aktów woli, anioł natomiast – tylko jednym aktem.

Także wykład poświęcony życiu nadprzyrodzonemu autor rozpoczyna od ustalenia metafizycznego statusu łaski, którą prezentuje jako przypadłościową formę duszy. Czytelnie i jasno przedstawia trzy etapy wzrostu łaski w duszy człowieka: oczyszczenia, oświecenia i zjednoczenia. W sposób specyficzny, a zarazem interesujący wiąże porządek nadnaturalny z porządkiem naturalnym duszy. Przy okazji też to, co widzialne, czyni symbolem świata niewidzialnego. Dokonuje tego chociażby przez rozważania dotyczące zmysłów zewnętrznych, takich jak słuch i smak. Odnosnie do pierwszego wyraża przekonanie, że jest on modelem ukazującym kontemplację rzeczywistości niepoznawalnej zmysłowo, gdyż poznanie przy jego pomocy nie wiąże się z widzeniem przedmiotu.

Jeśli chodzi o drugi, uważa, iż stanowi on model ukazujący umiejętność rozsądzania między różnymi środkami prowadzącymi do Boga. Oprócz łaski zawartej w duszy człowieka, K. Paczos wymienia też i dokładnie opisuje inne dary nadprzyrodzone: cnoty wlane i dary Ducha Świętego, a ponadto dary pozaprzyrodzone, dostępne człowiekowi w raju przed grzechem pierworodnym. W zrozumiałym i rzeczowym sposobie odróżnia te dary między sobą, wskazując, iż cnoty wlane przysposabiają do nadnaturalnych predyspozycji człowieka, doskonaląc jego intelekt i wolę, a dary Ducha Świętego uwrażliwiają na Jego działanie. Szczególnym rodzajem daru jest charyzmat, dzięki któremu człowiek zostaje włączony w działanie Boga i może innymi skutecznie pouczać o prawdach objawionych. Równie czytelnie i interesująco autor prezentuje dary pozaprzyrodzone, do których zalicza: wolność od pożądliwości, wolność od niewiedzy, nieśmiertelność ciała i doczesną szczęśliwość.

Niewątpliwie pozytywną stroną dzieła jest wyraźne odróżnienie wykładu św. Tomasza od własnych poglądów autora, który wiernie odzwierciedla myśl Akwinaty, po czym pokazuje, dlaczego się z nim nie zgadza. Tak czyni chociażby w przypadku wyjaśnienia rozwoju duszy rozumnej w człowieku, która – zdaniem K. Paczosa – przechodzi stopniowo i sukcesywnie przez fazę wegetatywną i zmysłową. Nie jest tutaj możliwe zniszczenie duszy zmysłowej i na jej miejsce przydzielenie zorganizowanemu już ciału duszy umysłowej. Długotrwały problem związany z postarystotelesowskim rozwiązaniem tego zagadnienia powoduje dotkliwe skutki także we współczesnej kulturze. Z tego też powodu przyjęcie niezniszczalnej i rozumnej duszy ludzkiej dobitnie wyjaśnia nieprzerwane istnienie człowieka i nieustanną jego przynależność do gatunku.

Swoistym novum dzieła, poza wymienioną już wcześniej próbą przywrócenia jedności nauki i umieszczeniem tematu życia nadprzyrodzonego w dziedzinie antropologii, jest specyficzna interpretacja myśli Akwinaty, którą uzasadnia fundamentalne zagadnienie aktu istnienia i jego przejawów. Do transcendentaliów bowiem autor zalicza: odrębność, realność, jedność, prawdę, dobro i przyczynę (gr. *arche*), którą czyni pierwszym i najważniejszym przejawem. Uważa, że każdy byt jest początkiem czy przyczyną, bo zawiera w sobie wizerunek Trójcy Osób, czyli swoisty ślad Boga. W związku z tym uczestniczy w przyczynowaniu Boga: w przyczynowości sprawczej, wzorczej i celowej. Wyznaczony status przyczyny i jej rozumienie sprawiają, że w dziedzinie metafizyki i antropologii zostają wyakcentowane zagadnienia harmonizujące właśnie z tym przejawem istnienia.

Praca jednocześnie podejmuje szereg zagadnień problemowych i przedstawia rozwiązania otwierające na dyskusje, domagające się doprecyzowania czy wyjaśnienia. Do nich należy liniowy układ przyczyn zastosowany w teorii ewolucji, który odzwierciedlając postępujący rozwój przyrody, wskazuje zarazem na stały czynnik doskonalący byty i upodabniający je do Istoty Najdoskonalszej. W ten sposób autor przyjmuje pośrednią rolę aniołów w doskonaleniu świata i odsłania zarazem istotne pytania: Czy św. Tomasz słusznie przyjmuje gatunkowość aniołów, czy może należałoby je rozumieć jako byty jednostkowe? Czy byty gatunkowe mogą powodować jednostkowe skutki? Czy posługa aniołów jako bytów duchowych polegająca na organizowaniu i przystosowaniu materii do nowych form jest ich działaniem naturalnym?

Interesującym zagadnieniem podjętym w pracy jest kwestia poznania człowieka, która inicjuje kolejne pytania: Czy w tomistycznym wykładzie należy przyjmować wątki szkotystyczne? Czy wobec tego zasadne jest podejmowanie tematu partycypacji i poznania intuicyjnego, czy może można by przyjąć bliższy samemu Akwinacie temat zależności istnienia i poznania nieświadomionego? Czy istnieje realna różnica między przejawem istnienia w bycie a jego pojęciem w intelekcie? W związku z tym: Czy łaciński termin *conceptio* słusznie tłumaczy się jako *pojęcie*? Czy *species intelligibilis expressa* i *pojęcie* to rzeczywiście to samo?

Podjęty w dziele temat duszy oddzielonej od ciała jako formy substancjalnej rodzi metafizyczną trudność wyrażającą zasadność przyjęcia możliwości niematerialnej, która by jednostkowo i uszczegóławiała duszę człowieka po śmierci. Wydaje się bowiem, że zaproponowany przez św. Augustyna temat „materii duchowej”, choć określony niewłaściwie z punktu widzenia metafizyki, ma jednak swoje racje. Sama forma substancjalna bez jednostkującej ją materii staje się bytem powszechnym, gatunkowym i traci swoją szczegółowość. Problem ten dostrzegają filozofowie arab-

scy, stąd Awicenna postuluje przyjęcie bliżej nieokreślonej zasady jednostkownienia po śmierci. Czy nie należy przyjąć takiej zasady w strukturze duszy ludzkiej, by nie odwoływać się do cudu? Czy zasada ta nie powinna też określać duszy zjednoczonej z ciałem, podmiotować jej władz, gdyż działania wszystkich władz są jednostkowe, a nie gatunkowe? Czy możliwość w duszy nie jest potrzebna do podmiotowania łaski nadprzyrodzonej, bo jest ona czymś szczegółowym, określonym dla konkretnego człowieka, a nie gatunkowym? Czy w ogóle temat gatunkowości nie jest skutkiem niedokładności wyjaśnień platońskich, które porządek myśli przeniosły na realny świat?

Od strony formalnej dzieło jest przejrzystą kompozycją, sensownie podzieloną na tomy, rozdziały i podrozdziały. Autor posługuje się czytelnym i zrozumiałym językiem, stosuje odpowiednie przypisy w tekście i pod nim, dokonuje cennych tłumaczeń oryginalnych tekstów łacińskich, przytacza trafnie dobrane przykłady, wyjaśniające bardziej skomplikowane wypowiedzi ogólne.

Przedstawiona praca stanowi niewątpliwie ważną propozycję naukową i pouczającą lekturę. Wprowadza w obręb filozofii klasycznej i dzieła życia najwybitniejszych uczonych w dobie realizmu. Pokazuje, że św. Tomasz z Akwinu jest nie tyle wielkim filozofem, ile teologiem wszechczasów i w tym kontekście racjonalnie wyjaśnia rzeczywistość. Wysuwa postulat jedności nauki, zdając sobie sprawę z granic dobrze uprawianej filozofii i przekraczając ją przez wprowadzenie w wymiar życia nadprzyrodzonego. Obrana w ten sposób droga ukierunkowuje na zespół podjętych zagadnień i problemów. Stąd specyficzne widzenie rozważanych kwestii. Wyznacza zarazem pozycję antropologii wobec metafizyki, sytuując ją na pierwszym miejscu i opierając na dociekaniach ostatecznych przyczyn człowieka. Pociąga to za sobą umieszczenie człowieka na tle innych bytów cielesnych i duchowych oraz wyznaczenie mu miejsca wśród osób obdarzonych intelektem. Informuje zarazem o nieśmiertelnej duszy ludzkiej jako podłożu rozumnych i wolnych działań.

Renata Muszyńska

Ks. Andrzej Perzynski, *Szkice o wierze*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2005, ss. 207.

Warta zauważenia wydaje się publikacja wykładowcy teologii dogmatycznej UKSW w Warszawie oraz w Wyższym Seminarium Duchownym ks. Andrzeja Perzyńskiego pt. *Szkice o wierze*, która niedawno pojawiła się na półkach księgarskich. Adresatami jej mogą być ci wszyscy, dla których ważne są pytania o istotę wiary oraz jej rozumność, a oczekiwana odpowiedź winna być przystępna, choć nie uproszczona.

Podjęciem lekturę *Szkiców o wierze*, czytelnik ma okazję najpierw zapoznać się ze współczesnym pojmowaniem wiary. Znajdzie więc zapewne potwierdzenie i pogłębienie własnych intuicji o jej osobowym charakterze, co odzwierciedlają podtytuły rozdziału, prezentujące wiarę rozumianą jako „orientacja osoby na Boga” w poczwórnym aspekcie, a mianowicie odpowiedzi, spotkania i dialogu, przyłgnięcia i komunii oraz przymierza z Bogiem w Chrystusie. Przywołana dalej analiza łacińskiego *credere* ukazuje, idąc za myślą św. Augustyna i św. Tomasza, trzy wymiary, a właściwie troistość przedmiotu wiary teologicznej: *credere Deo*, czyli wierzyć Bogu, że jest prawdziwym, co On objawia; *Deum credere*, czyli wierzyć w istnienie Boga, oraz *in Deum credere*, czyli wierzyć w Boga, wierząc, kochać. Osobowy charakter wiary nie wyczerpuje się w doświadczeniu jednostki, ale rozciąga się na jej wspólnotowe przeżywanie. Znajduje ono swój wyraz w więzi chrześcijanina ze wspólnotą Kościoła, w przyjmowaniu od niego nauki wiary oraz podtrzymywaniu wiary i rozwijaniu jej przez celebrowanie sakramentów. Rozważania dotyczące pojęcia wiary zamyka zwięzła analiza odniesień chrześcijaństwa i filozofii.

Kolejny rozdział książki zapoznaje bliżej czytelnika z myślą kard. J.H. Newmana (†1890), jednego z najwybitniejszych apologetów XIX w. Teolog ten, mający za sobą drogę wiary, wiodącą od doświadczeń anglikańskiego pastora, wykładowcy uniwersytetu w Oxfordzie i prekursora ruchu